

Феномен Івана Дзюби:

Повернення Сізіфа

Оксана Пахльовська
доктор філ. наук,
професор
Римського університету
"Ла Сап'єнца",
наук. співр.
Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка
НАН України

М'я Івана Михайловича Дзюби часто супроводжується визначенням — "совість нації". У суспільстві, яке ще вчора перебувало в координатах "радянської мови", що вивітрила і спотворила зміст усіх людських понять, і це словосполучення набуло певної інерційності. Однак саме сьогодні важливо зрозуміти його зміст — крізь призму перемог і поразок останніх років, зокрема крізь призму театру абсурду, який панує нині в політичному й культурному житті України.

Що означає голос, доля, позиція інтелектуала сьогодні? Того інтелектуала, який ще у 60-ті роки виступив проти тоталітарної системи, а наразі, на 16-му році незалежності, опинився перед необхідністю знову протистояти системно організованим політичним силам, що зайнялися деконструкцією України, — і вже не приховано, як це було в радянські часи, а цілком відверто?

Що собою являє країна, в якій подібне стає можливим? Та країна, в якій тоталітарна система впала завдяки людям, що платили за протистояння своїм життям, але в якій до влади періодично приходять вірні учні і клони тих, хто цю систему будував? І де, в якому вимірі існує Європа в цій Україні, де крізь густе стовко-висько привидів минулого знову не можна розгледіти горизонт майбутнього?

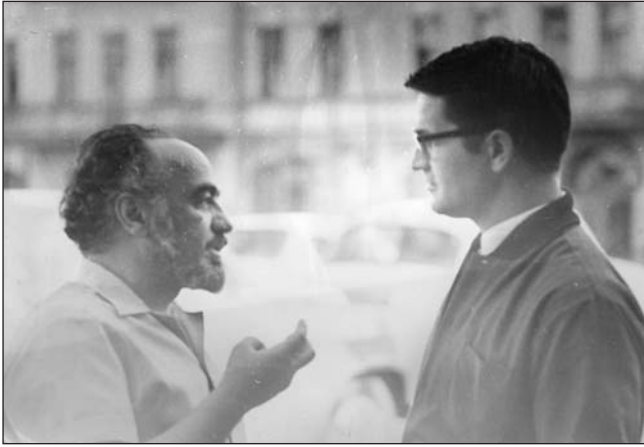
Власне, постать Дзюби не просто дозволяє, а вимагає поставити питання: що сталося з Україною — і чому так сталося? Зрозуміти феномен Дзюби — означає зрозуміти як методи нищення України, так і шляхи її порятунку.

В 60-ті роки минулого століття в культуру прийшло покоління протесту, покоління молодих бунтарів. Саме в їхній поезії і в їхніх картинах, в їхній публіцистиці і прозі, в історичних дослідженнях і фільмах народжувалася інша — Нова Україна, Україна вільна, Україна демократична, Україна європейська. Саме вони зарядили ідеями та енергією прориву всенародне рушення 80-х. Це покоління бачило гостро сфокусованим поглядом найболючіші проблеми України і світу. Режим називав їх "націоналістами", їхня Україна — це була душа, що обіймала собою біль інших народів. Саме завдяки Дзюбі в 1966 році могло вперше відбутися поминання жертв Голокосту в Бабиному Яру в 25-ту річницю трагедії, попри бажання режиму замкнути її в межах кон'юнктурних інтерпретацій. Іван Михайлович говорив тоді про трагедію цілого людства, що сталася на українській землі, — трагедію, яку українці так само не можуть — і не мають права — забути, як не можуть — і не мають права — забути її євреї.

Лише голос шістдесятників захищав татар — депортований народ, викорінений з Криму, їхньої історичної батьківщини. Лише шістдесятники протестували проти введення військ у тодішню Чехословаччину. Лише вони підтримували своїх колег — російських дисидентів. Вони були там, де ображали не лише український народ, а де Система ображала Людину. "Цвет танем!" "Твій біль беру на себе. Печаль твоя в мені".

Роль Івана Дзюби особлива: у ті роки він був одним із небагатьох істориків літератури, аналітиків культури. А отже, вперше після знищених інтелектуалів 20-х років знову творив системне бачення європейської України.

Як сподівалися, з падінням Берлінського муру Україні відкривалася пряма дорога до повернення своєї духовної батьківщини — Європи. Однак на руїнах тоталітарної системи постав дивний покруч: квазідемократія і квазісвобода, країна донів і дерибанів, люмпенської політики, цинізму як правила життя і поведінки, політичних пенсіонерів, що прирікають на небуття ще ненароджені покоління, одним словом — заново укомплектований пострадянський бестіарій, який щільно заповнив собою простір тієї омріяної європейської України. Мовби про сьогоднішню Україну Зеров

Сергій Параджанов і Іван Дзюба. 1960 р.

написав у 1921 р.: “Навколо нас — кати і кустодії, /Синедрион, і кесар, і претор”. Україна, яка боліла цьому поколінню, стала “бізнес-територією”. Відбулася грандіозна підміна. Сума політичних тусовок стала шабашем без антракту, у зловісних відсвітах якого громадянське суспільство знову ризикує запасти в темряву.

Ще Стуса ховала процесія — і перед світлом свічок, які несли з собою люди, розступалася темрява не лише морозяного вечора, а й агонізуючої імперії. Тихо, в оточенні нечисленних друзів, поховали Вінграновського. На похороні Надійки Світличної в серпні цього року стало зрозуміло: Україну, за яку боролися шістдесятники, ще раз зраджено. Надійка мертвою повернулася на батьківщину, яку знову було підмінено. І не те важливо, хто конкретно за це відповідальний, як важливо те, що це знову відбулося, що знову це стало можливим.

Не так давно світський електронний журнал “Tabloid” описував, як ворожі між собою партії розігрують кубок Верховної Ради з футболу. Це відбулося 5 листопада 2006 року, якраз після “Русского марша” вулицями українських міст і напередодні гротескового параду 7 листопада. Тілісті чоловіки в яскраво жовтих костюмах (а дехто і з помаранчевою смугою на якійсь адідасівській чи іншій “фірмовій” футболці) ганялися за м’ячем. Зафіксований для історії узагальнений портрет Верховної Ради, яка, маючи час на футбол, довго вагалася визнати Голодомор геноцидом українського народу. Яка демонтує завоювання свого народу, — не тільки 2004-го, а й 89-го і 91-го років. Яка не визнає українського визвольного руху в жодній з його іпостасей. Яка призначає комуністичне керівництво на недонищені історичні архіви України. Яка грається міжнародним авторитетом України на десятки років уперед в залежності від приватної кон’юнктури тривалістю в одне інтерв’ю на Заході та паралельної “зустрічі без краваток” на Сході.

Ні. це не є так званий “вуличний футбол”. Це — вулична політика.

Дзюба з групою однодумців — в умовах комуністичного режиму — міг захистити пам’ять про геноцид єврейського народу від гігантської ідеологічної машини фальсифікацій. Парламент держави намагався поховати живою пам’ять про мільйони беззахисних і безвинних жертв — своїх співвітчизників...

І знову шістдесятники мусять стати на захист спрофанованих цінностей.

Якщо розмонтувати риторичку і поставити запитання: що таке сумління нації? Сумління — це невидимий моральний орган, який болить. А біль, як відомо, це сигнал біди, знак нездоров’я, попередження про небезпеку. Бути “сумлінням нації” означає бути там і тоді, де і коли нації загрожує небезпека.

У 1991-му році Україна постала на уламках тоталітарної системи з цілковито поруйнованою гуманістичною свідомістю. Ідеться не просто про деструкцію літературознавства, історії, філософії та інших гуманітарних дисциплін. Йдеться про руйнацію гуманістичного мислення як такого, яку послідовно здійснювала комуністична влада, — зрештою, не тільки в Україні, а на всьому радіусі своєї деструктивної дії. Адже саме гуманістичне мислення є носієм етичних координат бачення світу, а відтак завжди становить собою іманентну загрозу для режиму.

Крім того, українська культура входила у розімкнений світ після падіння Берлінського муру,

І. Дзюба, С. Параджанов, (невідомий), М. Рапай в гостях у родини Марії Приймаченко. Кінець 1960-х рр.

будучи цілковито відчуженою від цього світу. Це культура, котра заборонялася ще від часів Алексея Михайловича. Це культура, чії книжки — як “єретичні” — палилися в Москві ще в XVII ст. Це культура, з історії якої методом вівісекції, по живому організму, видалялися саме ті фрагменти, які становили собою її органічний європейський спадок. Бароко, модернізм — це були заборонені для студій явища, заборонені для слуху поняття. Тільки тримаючи в резервації українську культуру, могла тривати вакханалія режиму.

**Іван Гель, Василь Стус і Іван Світличний.
Київ, 1968 р.**

Це був цілковитий хаос. Хаос методологічний, інтерпретативний, етичний.

Дзюба взявся упорядковувати цей хаос. Тихо, без голосних заяв, без риторики і трибуни.

Дзюба збирав каміння.

“Україна і світ (Напередодні незалежності)” — так називається його праця, в якій вперше ставиться питання про цілісність української культури, про її неперервну діяхронну тяглість, про її зв'язок з Європою, про методи її дослідження. Не бракує критики на адресу “внутрішнього літературознавства” і його помилок. Не бракує іронічного аналізу псевдопатріотичної риторики. Не бракує гірких тез: “Україну можна назвати землею несправджених надій”.

Але головне — це цілковито новий, після знищення “Розстріляного Відродження”, голос європейського інтелектуала. Чіткість аналізу, запрошення до діалогу, не демонстративна, а глибока, вивірена ерудиція, стоїчна і спокійна переконаність у переможній дії критичного розуму.

Що не стаття тих 90-х років — то і ключ для нового розуміння, нової інтерпретації, а одночасно діагнози і попередження: “До концепції розвитку української культури”, “Про “демократичний” нігілізм”, “Проблеми культури в незалежній Україні” і т. ін.

Отже — де є больова проблема, там є голос Дзюби.

Залита кров'ю Чечня? — Дзюба пише дослідження про Кавказ і Росію та про пророчий голос Шевченка у цій трагічній історії: “Застукали сердешну волю...” (Шевченків “Кавказ” на тлі непроминального минулого). Російський дисидент Сергій Ковальов пише до цього дослідження передмову.

Проблема антисемітизму? — Читайте статтю “З орлиною печаллю на чолі” про Володимира Жаботинського. Там є розуміння, чесність, солідарність. Там є катарсисне почуття Іншого як свого брата.

Відроджується сталінізм? Суспільство забуває,

з якої бойні воно вийшло? — Дзюба пише: “Пастка. Тридцять років зі Сталіним. П'ятдесят років без Сталіна”. Гірка, сповнена тривожних спостережень і попереджень книжка. Проходить непоміченою. Бо суспільство живе ніби й без Сталіна, але насправді й надалі — з ним.

Навколо Шевченка розігрується псевдопост-модерний тусовочний “дискурс”? Шевченка одягають, роздягають, десакралізують? — Дзюба пише велику працю про Шевченка — студію, рівних якій немає в сучасному літературознавстві, де вперше досліджені через призму історичного і філософського знання європейської культури ключові для Шевченка, — але ключові і для становлення модерної Європи — теми: людина і релігія, людина і імперія, Поет і Слово, Слово і Історія.

Але Дзюба пише це в умовах, коли в Україні розвивається шевченкофобство, яке стає цілковито відвертим виразом українофобства. Сьогодні в Росії судять звичайного собі хлопця Тараса Зеленька, який на інтернетівському форумі назвав росіян “москалями” і “кацапами”. Піднялося ФСБ РФ, — так, наче інших проблем у цій державі немає. І знайшло у “світовій павутині” невинного дописувача, вирвало з його комп'ютера твердий диск і поставило хлопця перед судом за “образу почуття національної самосвідомості російської людини”. А в Україні відкрито, зі сторінок “Зеркала недели” (4.10.1997; і добре, що газета надрукувала: “страна должна знать своих героев!”), відомий кримський шовініст Міхал

**Михайло Стельмах, Іван Дзюба
і Іван Світличний**

Бахарев, свого часу депутат АРК, оголошував, що “нет такого украинского языка. Это язык черни. Это язык, который выдумали Шевченко и другие авантюристы. (...) Нет и такой нации “украинцы”, как и нет никакого будущего у Украинского государства”. І, звичайно, під суд такий депутат не потрапив, позаяк він озвучив лише те, що насправді думало багато з тодішніх і думає багато з нинішніх державних керманічів.

Але знову і знову не хто інший, як Дзюба, моментально діагностує явище — і виступає на Львівському книжковому форумі з доповіддю, яка вже вийшла у видавництві Києво-Могилянської академії: “Шевченкофобія в сучасній Україні”. Це не

І. Дзюба в гостях у патріарха українського літературознавства Григорія Костюка. США, 1990 р.

лише антологія широко присутнього нині в Україні неочорносотенства. Це діагноз відродження неомперської і неосталінської ідеології, яка небезпечна для України, але яка може відкинути і Росію на безперспективний шлях авторитарної деградації. І політичний клас України разом із найнеосвіченішою частиною свого електорату, допомагаючи консолідації цієї неототалітарної євразійської Росії, сприяє тим самим відмиранню Росії європейської.

27 жовтня 2006 року газета "День" надрукувала відкритий лист Дзюби "Казуїстика як державна політика? Кілька запитань до віце-прем'єр-міністра уряду України Д. В. Табачника"... Проблема більш ніж серйозна. Вустами віце-прем'єр-міністра України з гуманітарних питань озвучене реальне уявлення нинішньої влади про українську націю: це, виявляється, всього лише "узкий слой" украиноязычной интеллигенции, которая просто боится конкуренции во всём" (курсив авт. — О.П.). Після Помаранчевої революції і двох виборів, де виразна більшість громадян України проголосувала за демократичні зміни, високий посадовець дозволяє собі говорити про "нав'язування переконливої більшості населення ідеалів "свідомої" меншості" (і слово "свідомої" береться в лапки!), а націонал-демократичні сили прирівнює мало не до нацизму.

І це в той час, коли українськими містами проходить уже згадуваний "Русский марш", який було заборонено навіть у Росії через традиційне для нього застосування неонацистських гасел і символіки.

Не надто презентабельну картину доповнює той факт, що всі ці тези висловлюються в інтерв'ю пану Олесю Бузині, який характеристик не потребує і який, у свою чергу, є автором цілковито українофобської книжки про Шевченка, виданої в Криму. Книжка ця, за ініціативою вже цитованого пана Бахарєва, була розіслана по школах півострова. Словом, це все та ж сама російська матр'юшка, де з великого шовініста вискакує менший, а там, дивися, третій, четвертий і так до зо-всім нікчемного. Головне, що традиція жанру

"Made in USSR" забезпечена. Півстоліття без Сталіна і майже півтисячоліття без Івана Грозного, а культура політичного мислення не зазнала істотних змін.

Найцікавіше, однак, інше. При радянському режимі русифікація велася під гаслом "інтернаціоналізму" (і результат цього "інтернаціоналізму" розцвів у ксенофобських, антисемітських, расистських, а загалом — неонацистських рухах у сьогodнішній Росії, де вже серп і молот малюються у формі свастики, об'єднання "Славянський Союз" має абревіатуру "СС" — і де, між іншим, нещодавно спалено могилу Пастернака). А в пост-тоталітарній Україні русифікація ведеться під гаслом "прагматизм", яке так чудово озвучив найвищий посадовець з питань культури. В той час, як Європарламент витрачає мільярди євро для забезпечення рівноправного становища всіх присутніх в ЄС мов, Україна виштовхується в євразійський простір, де "прагматичний" підхід означатиме лише одне: нищення національних культур державними програмами зверху. З легкої руки згадуваного достойника захист української культури називається "націонал-інквізицією"? Чи це

Юрій Шевельов і Іван Дзюба. США, 1990 р.

керівництво держави розпочинає хрестовий похід проти культури?

І не випадково, що й цей больовий пункт першим побачив і просигналізував про нього Іван Дзюба. За його працю "Інтернаціоналізм чи русифікація?" сам автор пережив ув'язнення і багато хто зазнав різних форм переслідування за один факт прочитання цієї книжки. Настав, очевидно, час писати "Прагматизм чи русифікація?".

Лише в плебеїзованому знекультуреному суспільстві культура може бути вимірювана "ринковими" мірками. Питання про "рентабельність" культури — це мимовільний самодіагноз, за Фрейдом. Культура не є "рентабельною", як не є "рентабельними" любов, етика, віра, бо це є найвищий вияв присутності людини в часі, знак її здатності подолати свою кінцевість. Тому поєдинок культури з вандалізмом може закінчитися тимчасовою перемогою вандалізму. Але кінець кінцем перемаже культура. Нинішні руйнатори культурного простору України не знають однієї простої речі: кожен Герострат входить в історію лише

тому, що про нього напише письменник чи історик. І Дзюба як ніхто інший сьогодні чудово описав цей інкубатор геростратизму. Дякуючи Дзюбі, цілий ряд учорашніх і сьогоднішніх персоналії увійде в історію не через свої посади, а завдяки тому, що саме Дзюба про них написав. Що він їх побачив. І назвав їх. І з цим тавром ганьби їм ніколи вже не вдасться “виписатися” з історії.

Пострадянські умови життя створили вкрай сприятливу суспільно-психологічну флору для проліферації цинізму. Сьогодні саме слово “етика”, так би мовити, десакралізоване.

Ніяка економічна криза не є такою загрозовою, як евентуальний моральний колапс такого суспільства.

Присутність Дзюби спиняє цей хаос.
Допомагає зрозуміти його топографію.
Показує вихід з хаосу.

Але тут питання — питання з питань: Інтелігент і Влада. Проблема давня — як сама культура. Коли Александр Македонський запитав у Діогена, чи йому, Діогену, чогось не треба від нього, великого полководця, Діоген сказав: “Відступи і не застуй сонця”.

Інтелектуал такого рівня — чому він змушений вкладати свою інтелектуальну та емоційну енергію в реакцію на цей загалом не лише антикультурний, а й позакультурний контекст? Культурний вандалізм радянський плавно перейшов у вандалізм пострадянський. Дійові особи цього театру абсурду на місці... Може б, варто було не звертати на все це уваги? Може б, людині, в якій вчора відібрали життя і змогу друкуватися, а сьогодні, нарешті, громадяться томи за томами, варто повернутися спиною до цього культурного вакууму?..

Альбер Камю, отримуючи Нобелівську премію 1957 року, сказав: інтелектуал — це “каторжник,

прикутий до галери часу”.

А Дзюба завершив свій лист теж формулою стоїка: **“Україна знала й гірші часи. Тож надія залишається. Адже наші керманичі (ім’ярек) приходять, щоб невдовзі піти; йдуть, щоб повернутися; знову йдуть і повертаються — і так без кінця. А самостояння української культури та мови триває. Триває самостояння України!”**

Для мене Дзюба пов’язується з ще одним образом Камю. В романі “Чума” письменник пише про те, що світ, власне, поділяється на чуму та її жертв. Але між цими двома світами є одна людина: лікар Ріе. Він лікує людей від чуми. Він рятує людей від чуми.

Ось тому Дзюба — уособлення європейської України. Запитайте в культурної людини — росіянина чи єврея, поляка чи татарина, вірменця чи білоруса — які цінності захищає Дзюба? Кожен із них скаже, що Дзюба захищає людські, а отже — демократичні, а отже — європейські цінності. Це нерозривна тріада.

Шістдесятники — це й сьогодні Лицарі Круглого Столу, які пишуть історію вчорашню, сьогоднішню і майбутню, і через яких буде написаний також літопис цих трагічних, цих ганебних, цих прекрасних років.

Уже Камю означив, що наш час є часом абсурду, і тому героєм нашого часу є Сізіф.

“Ще крок, Сізіфе. Не чекай на оплески.

Для глядачів тут сцена закрута”, —

написала Ліна Костенко. Ще не раз цей камінь покотиться з гори.

“А ми йдемо, де швидше, де поволі.

Йдемо угору, і нема доріг.

І тень Сізіфа, тень моєї долі...

І камінь в прірву котиться з-під ніг...”

Часто при зустрічах, прощаючись, Іван Михайлович каже мені не “до побачення”, а — “Працюймо!” Працюймо, Іване Михайловичу. Дякую, що Ви є.

**Ліна Костенко.
Ювілейний вечір “Феномен Івана Дзюби”.
15 листопада 2006 р.**